

Lezing op de studiedag *Spiegels van de werkelijkheid. De overheidsstatistiek als bron voor het historisch onderzoek*. Brussel, 21 november 2003, Algemeen Rijksarchief van België.

De meerwaarde van de bron 'Mouvement de la Population et de l'Etat Civil' voor de historische demografie van Vlaanderen

Jan Van Bavel

Post-doctoraal onderzoeker van het F.W.O.-Vlaanderen

Departement Sociologie, K.U.Leuven

Mij is gevraagd de meerwaarde van de « Mouvement » voor het historisch-demografisch onderzoek toe te lichten, en dat is mij een eer en genoegen. Het enige probleem is dat ik die bron nog nooit gezien, laat staan gebruikt heb. Niettemin: op basis van de schetsmatige beschrijving die ik op voorhand van Marij Preneel kreeg, is het belang van de ontsluiting van deze bron zonder meer duidelijk. In plaats van in detail in te gaan op welke statistieken nu precies dankzij de “Mouvement” gemakkelijker te vinden zullen zijn dan vroeger, en wat nu eventueel allemaal voor nieuws aan het licht kan komen, wil ik het algemener houden. Meer bepaald wil ik het hebben over het belang van het gemeentelijke niveau in het onderzoek naar sociale en demografische veranderingen in de loop van de 19de tot diep in de 20ste eeuw.

Recent maakten twee collega's uit Luik en Gent, Muriel Neven en Isabelle Devos, een overzicht van het Belgische historisch-demografische onderzoek van de voorbije 20 jaar. De auteurs constateerden dat het merendeel van ons onderzoek bestaat uit lokale case-studies. Nochtans worden in die studies heel algemeen menselijke zaken onderzocht, namelijk geboorte, huwelijk, sterfte en migratie. En bovendien zijn ook de bestudeerde demografische evoluties heel algemeen: de stijging van de levensverwachting en de daling van het geboortecijfer, de mobiliteit in de sociale ruimte via het huwelijk en in de geografische ruimte via de fiets, de trein en later de automobiel.

Eén van de mogelijke verklaringen voor het grote aantal Belgische case studies is de rijkdom van onze bronnen. Onder meer dankzij de inspanningen van Quetelet, bevatten de gemeentelijke archieven van België zowat de beste bronnen die er op de wereld te vinden zijn voor lokaal historisch-demografisch onderzoek. Er is monnikenwerk voor nodig, maar wie bereid is dat te leveren kan met zeer grote precisie de staat en de loop van de gemeentelijke bevolking zeer goed reconstrueren dankzij de combinatie van de registers van de burgerlijke stand met de onvolprezen bevolkingsregisters. Natuurlijk blijft een kritische houding ten aanzien van de bron,

het sceptisch bevragen van de geldigheid en betrouwbaarheid van de registratie, een absolute voorwaarde voor serieus wetenschappelijk onderzoek. Maar voor historisch-demografen uit de meeste andere landen is zo'n kritische houding niet eens aan de orde omdat gelijkaardig rijke bronnen gewoonweg niet bestaan.

Bij gedetailleerde case-studies loert echter een gevaar om de hoek. Het gevaar bestaat om in de val van de idiosyncratische interpretatie of die van de ad-hoc verklaring te trappen. Neem het voorbeeld van de vruchtbaarheidstransitie; de daling van de vruchtbaarheid vanaf de tweede helft van de 19de eeuw tot nu. Uit onderzoek op lokale schaal blijkt dat de modaliteiten van die overgang van gematigd hoge naar zeer lage vruchtbaarheid enorm verschilden van plaats tot plaats. Sommige onderzoekers besluiten hieruit dat het idee van een algemene verklaring voor de demografische transitie naar de archieven van de oude, naïeve positivistische droombeelden verbannen mag worden. Wat dan nog overblijft zijn de vaak zeer mooie verhalen van kenners van de lokale geschiedenis. Voor dit dorp en die stad kan altijd wel een plausibel verhaal geboetseerd worden, en elk verhaal op zich kan misschien best in grote mate kloppen. Of misschien ook niet. Misschien lijkt het verhaal alleen maar te kloppen dankzij een toevallige samenloop van omstandigheden. Misschien zijn er meer fundamentele verklaringen die een blinde vlek blijven op het lokale gezichtspunt?

De demografische transitie, en de manier waarop die zich voltrokken heeft, was en is zeker een contingent sociaal-evolutionair proces. Dat wil zeggen: het had ook anders kunnen lopen; dat het gelopen is zoals het liep, vormt geen mechanische noodzakelijkheid. Maar het feit dat het was zoals het was, dat de transitie zich uiteindelijk in alle dorpen en steden, zelfs in de meest diverse regio's van de wereld heeft voltrokken of aan het voltrekken is, moet juist in combinatie met de principiële contingentie van dit proces aanzetten tot denken in termen van een algemene verklaring. Want als de transitie zich zowat overal heeft voorgedaan hoewel dat in principe niet onvermijdelijk was, dan wijst dat er juist op dat de algemene omstandigheden zo waren dat ze een sterke druk uitoefenden op mensen in diverse maatschappelijke en ecologische omstandigheden om hun vruchtbaarheid te beperken.

Onderzoek op een grotere schaal dan maar? Ook dat soort onderzoek bestaat, namelijk het vergelijkend onderzoek naar de demografische evoluties op het niveau van de staten, regio's en landen. Als je het mij vraagt is dat soort onderzoek vaak meer misleidend dan het kleinschalige, lokale studiewerk. Want demografische cijfers voor staten en landen zijn in feite gemiddelden waarachter vaak een heel grote interne verscheidenheid schuilgaat. Ik geef daarvan één voorbeeld. Uit recent onderzoek van Isabelle Devos blijkt dat de sterfteniveaus en sterftepatronen van

buurgemeenten heel sterk uiteen konden lopen. Dat betekent dat het gemiddelde sterfteniveau van het arrondissement of de provincie lang niet altijd een goede voorstelling is van de reële sterftecondities waarin die mensen leefden. Zelfs het arrondissementale niveau, aldus Isabelle Devos, verbergt veel en betekenisvolle lokale variantie. Een statistische analyse van de relatie tussen pakweg het provinciale sterfteniveau en de daling van het geboortecijfer loopt dan het risico om ten onrechte te besluiten dat er geen of slechts een lage of een inconsistente correlatie was tussen sterfte en nataliteit. Gedetailleerd onderzoek in 19de-eeuws Duitsland heeft trouwens uitgewezen dat zulke verkeerde conclusies inderdaad getrokken zijn. Het argument dat de cijfers op het gemeentelijke niveau te veel onderhevig zouden zijn aan toevalsfluctuaties wegens de lage aantallen,¹ snijdt geen hout. Als inferentiële statistische methoden en significantietests nu ergens sterk in zijn, dan is het wel in hun omgang met toevalsfluctuaties en het ziften van toeval en systematiek.

De les die we hieruit moeten trekken, is dat we onderzoek nodig hebben dat de brug legt tussen het kleinschalige, uitgebreid gedocumenteerde, lokale onderzoek met gegevens op het niveau van individuele levenslopen en families enerzijds, en het grootschalige onderzoek op het niveau van regio's en landen anderzijds. En daarmee zijn we bij het grote belang van deze nieuw ontsloten bron, de 'Mouvement' aanbeland. Deze bron laat toe een aantal demografische indicatoren te berekenen voor elke gemeente van het ganse Belgische grondgebied. Dit zal ons toelaten om de variatie achter de gemiddelde cijfers van arrondissementen en provincies cijfers te zien, wat de mogelijkheden voor causale analyses zal vergroten. Om tot causale interpretaties te kunnen komen, is immers een soort van "natuurlijk experiment" nodig dat voor variatie zorgt.

Tot nu toe moesten onderzoekers voor een aantal van de gegevens uit de "Mouvement" de gemeentelijke archieven opzoeken, waar deze cijfers bijvoorbeeld in de jaarlijkse rapporten van het College van Burgemeester en Schepenen vermeld werden. Deze cijfers zijn nu gegroepeerd en gemakkelijk toegankelijk. Ik vermoed dat er vooral op het vlak van de evolutie van de sterfte nieuwe inzichten te verwachten zijn dankzij deze bron. Misschien hebben we dan in de nabije toekomst een goed onderbouwde algemene analyse van de evolutie van sterfte in België.

De meerwaarde van gemeentelijke cijfers voor het ganse grondgebied blijft niet beperkt tot het feit dat we, statistisch gezien, een krachtiger "natuurlijk experiment" hebben met mogelijkheden tot doorgedreven variantie- en covariantie-analyse. Er is

¹ Dit argument werd recent nog aangehaald op p. 499 in: Debuisson, M., 2001. The decline of infant mortality in the Belgian districts at the turn of the 20th century'. *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 31: 497-527.

ook een substantiële, maatschappelijke, sociologische, historische reden waarom het gemeentelijke niveau zo belangrijk is voor het historisch-demografisch onderzoek. Cijfers op gemeentelijk niveau hebben een grote meerwaarde omdat de gemeente de concrete leefgemeenschap van de mensen was, althans voor wat betreft de kleinere gemeenten. De Engelse historicus Simon Szreter noemt dit het niveau van de “communicating communities”. Gewoonten en gebruiken, en zelfs de ligging van het dorp in de zin van het Franse *terroir*, waren vaak typisch voor het dorp of de (kleinere) stad, en hadden ook hun demografische consequenties. Voor wat grotere steden zouden we natuurlijk graag tot op het niveau van de buurten doordringen.

Je kan natuurlijk opwerpen: “ja, maar, de gemeentelijke cijfers zijn ook weer een aggregatie, namelijk een optelsom van de demografische gebeurtenissen bij en kenmerken van de individuele bewoners van die gemeente”. Dat klopt, en je kan er bovendien ook nog op wijzen dat de cijfers in de “Mouvement” helaas niet opgesplitst zijn naar leeftijd. Dat is inderdaad heel spijtig, maar we mogen van onze 19de-eeuwse klerken nu ook weer niet de ideale statistische wereld gaan verwachten. Daar blijft belangrijk monnikenwerk weggelegd voor gedetailleerd onderzoek. In dat verband werkt het onderzoekscentrum waaraan ik verbonden ben, van het departement Sociologie van de K.U.Leuven, aan een steekproef uit de bevolkingsregisters en uit de registers van de burgerlijke stand die op termijn representatief zou moeten zijn voor het ganse grondgebied van het huidige Vlaanderen. Daarnaast blijft ook kwalitatief, diepgravend onderzoek en “thick description” van belang. Ik hoop dat historici, economen, sociologen en andere sociale wetenschappers op dit vlak meer en meer zullen samenwerken, omdat zij elk hun eigen expertise hebben. Enkel door zo’n samenwerking kunnen de kansen die bronnen als de “Mouvement” bieden maximaal benut worden; kansen om meer inzicht te krijgen in de oorzaken van en wisselwerking tussen demografische en maatschappelijke evoluties.
